वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

काव्यालङ्कारकारिकायाः काव्यलक्षणविमर्शः

देरासरी ऋषभः जीतेन्द्रभाई[1]

शोधसारांशः

अस्मिन् शोधपत्रे मया काव्यविषये प्रासङ्गिकं सम्पाद्य,प्राचीनार्वाचीनकवीनां काव्यलक्षणानि संकीर्त्य,कवीनां काव्यलक्षणानि च विविच्य सनातनकवेः पण्डितरेवाप्रसादद्विवेदीवर्यस्य काव्यालङ्कारकरिकास्थं काव्यलक्षणं यथामति विमृष्टमस्ति।

प्रस्तावना -

किं नाम काव्यम्? इत्यस्मिन् विषये प्राचां नवीनानां कवीनां विविधानि मतानि विद्यन्ते। वस्तुतः साहित्यशास्त्रैराचार्यैः काव्यस्य शरीरत्वेन स्वीकारः कृतो विद्यते। अथ च यदि काव्यं शरीरं वर्तते तर्हि तस्मिन् काव्यशरीरे कश्चन आत्माऽपि स्यात्, यथा आत्मनि गुणाः भवन्ति तद्वदेव काव्यस्य यः आत्मा भवति तस्मिन्नपि गुणास्स्युरेव। यथाऽऽत्मान्वितं शरीरम् अलङ्कर्तुं विविधाः हारादयः कवचकुण्डलादयश्च पदार्थाः विद्यन्ते। तद्वदेव काव्यशरीरमपि अलङ्कर्तुं केचन पदार्थाः स्युरेव। पुनश्च एतत् शरीरं यथा कैश्चिदवयवैः संयुक्तं भवति। तथैव काव्यशरीरमपि कैश्चिदवयवैः संयुक्तं स्यादेव इत्यमुं विवादं मनसि निधाय साहित्यशास्त्रीयैराचार्यैः बहुसूक्ष्मतया विचारो विहितो विद्यते।

एतस्य सम्पूर्णविवादस्य निष्कर्षत्वेन काव्यस्यात्मानं रसमाम्नातवन्तः साहित्यशास्त्रीयाः आचार्याः। तथा च आत्मनि यथा शौर्यादयो गुणाः भवन्ति तद्वदेव काव्यात्मन्यपि गुणाः माधुर्यादयः भवन्त्येव। यथा शरीरे हारदयः अलङ्काराः भवन्ति तथैव काव्यशरीरेऽपि उपमादयः अलङ्काराः भवन्ति। यैः काव्यं उत्कर्षवत् भवति। अतः अन्ततो गत्वा इदं निश्चेतुं शक्यते यदेतत् गुणालङ्काररीत्यादिकं काव्यस्य उत्कर्षकं भवति। अत एव साहित्यदर्पणेऽपि विश्वनाथेनाभ्यधायि यथा – **“उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः”**[2] इत्थमेताविधस्य महिमावतः काव्यस्य किं स्वरूपं केन तत्त्वेन एतत् काव्यं समन्वितं भवति अर्थात् एतस्य काव्यस्य लक्षणं किं स्यात् ? इत्यमुं विषयमादाय प्राचीनाः नवीनाः आचार्याः कवयश्च एतस्य काव्यलक्षणस्य विचारे स्वकीयान् प्रयत्नान् समाचरन्।

---

१ अतिथ्यध्यापकः (साहित्यविभागः), श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्, दूरभाषः – ८४६९०५४७१३, ईमेल-सङ्केतः – derasarirushabh1997@gmail.com

२ आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – ०१/०३ आचार्य शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, पृ - २८

अत्र संक्षेपतया पूर्वाचार्याणां नव्याचार्याणाञ्च काव्यलक्षणानि समुद्घोष्य आधुनिककाव्यशास्त्राणां काव्यलक्षणानि प्रतिपाद्य आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदीमहोदयस्य सनातनमहामहोपाध्यायस्य काव्यलङ्कारकारिकाधिष्ठितं काव्यलक्षणं समालोचयिष्यते।

प्राचीनार्वाचीनकवीनां काव्यलक्षणानि –

तत्र प्राचामाचार्याणां भामहः **"शब्दाऽर्थौ सहितौ काव्यम्"**[३] इति काव्यलक्षणमवादीत्, ततः **"काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दाऽर्थयोर्वर्तते"**[४] इति वामानाचार्येण काव्यलक्षणमिदमभाणि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ, **"ननु शब्दाऽर्थौ काव्यम्"**[५] इति रूद्रटेनाकारि काव्यलक्षणं काव्यालङ्कारे, **"काव्यस्यात्मा ध्वनिः"**[६] इति आनन्दवर्धनो ह्यानन्देन काव्यलक्षणमवोचत्,

"शब्दाऽर्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥"[७]

इति कुन्तकाचार्येण वक्रोक्तिपूर्वकं काव्यलक्षणमवादि -

"निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति॥"[८]

इति भोजदेवोऽवोचत्, **"तददोषौ शब्दाऽर्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनःक्वापि"**[९] इति मम्मटाचार्योऽवदत्, **"अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दाऽर्थौ काव्यम्"**[१०] इति हेमचन्द्राचार्येणाभिहितम्, **"वाक्यं रसात्मकं**

---

[३] *भामहः, काव्यालङ्कारः १/१६, डॉ. आर. पी. महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००८-०९, पृ. २६*

[४] *वामनः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/१/१, डॉ. आर. पी.महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००७-०८, पृ.३*

[५] *रुद्रटः, काव्यालङ्कारः, २/१, पं. दुर्गाप्रसाद, निर्णयसागर प्रेस, बोम्बे, १९०९, पृ. ०८*

[६] *आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः १/१, डॉ.जी.एस.शाह, पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद,२००९, पृ. ७२*

[७] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ - ०७*

[८] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ - ०७*

[९] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ - ०७*

[१०] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ - ०८*

काव्यम्"[११] इति विश्वनाथनाथीकृतं काव्यलक्षणम्, **"रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्"**[१२] इति जगन्नाथाचार्येण जगन्नाथीकृतं काव्यलक्षणं समुद्घोषि। इत्थमेतेषां प्राचीनानां काव्यलक्षणानि विलसन्ति विद्यन्ते महनीये काव्यशास्त्रे। एतेषां सर्वेषामाचार्याणां काव्यलक्षणानि समालोच्य ज्ञातुं शक्यते यत् भामहादारभ्य जगन्नाथाचार्यं यावत् सर्वेषाम् आचार्याणां काव्यलक्षणेषु किञ्चित् परिवर्तनं दृश्यते। अर्थाद् उत्तरोत्तरम् आचार्याणां काव्यलक्षणं किञ्चित् परिष्कृतं विद्यते। एतेन परिष्करणनैव ज्ञायते यत् अस्मिन् काव्यशास्त्रे काव्यतत्वमादाय कियान् विचारो विद्वद्भिः साहित्याचार्यैः विहितः वर्तते। पण्डितराजजगन्नाथानन्तरमियं काव्यशास्त्रीयविचारपरम्परा प्रायः स्थगिता अभवत्। एतस्यां स्थितौ आचार्यप्रवरः ब्रह्मानन्दशर्ममहोदयः स्वीये काव्यसत्यालोके काव्यविषयकान् नवीनान् विचारान् प्राकटयत्। तस्य आचार्यस्य काव्यलक्षणं यथा –

"शब्दार्थवर्तिसत्यस्य सुन्दरं प्रतिपादनम्।
काव्यस्य लक्षणं ज्ञेयं सत्यस्याऽत्र विशेषता॥[१३]

एतस्य आचार्यस्य मतमिदं वर्तते यत् काव्ये शब्दार्थयोर्मध्ये विद्यमानस्य सत्यस्य महत्त्वं सर्वातिशायि विद्यते। अतः आचार्योऽयं लोकसमवेतं काव्यगतसत्यमेव काव्यात्मानं प्रतिपादयति। एतन्मतेन सत्यस्यास्य ग्रहणं लोकादेव कविना विधीयते। काव्ये सत्यस्य उपस्थापनं कविप्रतिभया भवति एवञ्च कवेः प्रतिभायाः विषयः लोकः इति कृत्वा लोकादेव कविना अस्य सत्यस्य ग्रहणं क्रियते।

अथ च द्वितीयो हि आधुनिकाचार्यः अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहोदयोऽभिराजयशोभूषणे प्रथमे उन्मेषे स्वाभिमतं काव्यलक्षणं प्रस्तौति। यथा –

"काव्यं लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं स्वभावजम्।
परत्रेह च निर्व्याजं यशोवाप्तिप्रयोजनम्॥[१४]

तत्र लोकोत्तराख्यानमिति काव्यलक्षणम्। लोकोत्तरं नाम अलौकिकमाख्यानं काव्यमिति कथ्यते। **यस्य कस्यचिदपि आख्यानस्य काव्यत्वं मा भूत्। अत एव लोकोत्तरं पदं प्रयुक्तम्।**[१५]**, इदं "लोकोत्तर"**

---

[११] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् ०१/०३ – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, पृ - २४*

[१२] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ - ०९*

[१३] *आचार्य-ब्रह्मानन्द-शर्मा, काव्यसत्यालोकः, ५/६४, प्रवीण पण्ड्या, राजस्थानसंस्कृत अकादमी, जयपुर, २०१३, पृ. ७५*

[१४] *अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, अभिराजयशोभूषणम् १/३४, वैजयन्त प्रकाशनम्, इलाहाबाद, २००६, पृ. ३८*

[१५] *तत्किं यत्किमपि आख्यानं काव्यपदवाच्यमुताहो विशिष्टम् एव इत्याशङ्क्य आह लोकत्तरमिति। तत्रैव, वृत्तौ, पृ. ४०*

इति पदं पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगङ्गाधरात् स्वीकृतं विद्यते।[१६] अनेन प्रेरितः आचार्यः काव्ये लोकोत्तरपदं न्यस्तवान्। पुनश्च एतत् लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं भवति। निरसं तावत् लोकोत्तराख्यानं न भवेत्। तदर्थमेव कथितं रसगर्भमिति। **एषः विचारः अभिराजराजेन्द्रमिश्रवर्येण विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणात् स्वीकृतो विद्यते।**[१७] इत्थं रसान्वितं लोकत्तराख्यानं काव्यमिति काव्यलक्षणं वर्तते आचार्यस्य। तथा च काव्यं स्वाभाविकं भवति एवञ्च एतेन यशः प्राप्यते तदर्थमेव काव्यविशेषणानि प्रयुक्तानि स्वभावजम्, निर्व्याजम्, यशोवाप्तिप्रयोजनमिति।

ततः आचार्यराधावल्लभत्रिपाठीवर्यः स्वीये अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रे काव्यलक्षणं लिखति यत् **"लोकानुकीर्त्तनं काव्यम्"**[१८], लोकस्य अनुकीर्त्तनं काव्यं भवति। तर्हि किं नाम लोकत्त्वं तत्र स्पष्टीकुरुते आचार्यः यत् **"लोकः अर्थात् स्थावरजङ्गमात्मकः लोकः लोक इति पदेन चराचरसम्भूतं जगदिदं ग्राह्यम्"**[१९], ततश्च अनुकीर्त्तनं नाम **"पश्चात् कथनम्"**[२०], पूर्वं भूतस्य पश्चात् कथनमेव अनुकीर्त्तनं भवति अर्थात् लोकः पूर्ववर्त्ती काव्यं च परवर्त्ति वर्तते। पूर्वं भूतस्य अर्थवस्तुनः शब्दैः पुनः प्रकटीकरणमनुकीर्त्तनमिति।

काव्यालङ्कारकारिकायाःकाव्यलक्षणविमर्शः -

अथ चासनातनि जगति सनातनत्त्वेन परत्रेह च अस्माकं मनसि विराजमानाः वर्तन्ते पण्डितप्रवराः विपश्चितामपश्चिमाः महामहोपाध्यायाः रेवाप्रसादद्विवेदीमहोदयाः। एतेषामाचार्याणां मतानुसारं काव्यलक्षणं यथा -

"आनन्दकोषस्योल्लासे लोकोत्तरविभावना।
अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता सर्वमङ्गला॥[२१]

अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता इति मुख्यं वाक्यम्। अलङ्कृतश्चासौ अर्थश्च अलङ्कृतार्थः तस्य संवित्तिः नाम ज्ञानम्, अलङ्कृतस्य अर्थस्य ज्ञानं कविता इति। लक्षणेऽस्मिन् कविता विशेष्यपदं तस्य च त्रीणि विशेषणपदानि – लोकोत्तरविभावना, अलङ्कृतार्थसंवित्तिः, सर्वमङ्गला चेति। आनन्दकोषस्योल्लासे इति पदं वैषयिकमधिकरणञ्च बोधयति। अर्थात् आनन्दकोषस्योल्लासे जाते लोकोत्तरविभावना अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता उच्यते। क्रमेण सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यायन्ते।

---

[१६] रमणीयता च लोकित्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता। जगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम्, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३, पृ. ११

[१७] रससिद्धशब्दग्रहणेन वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति स्थापनापराणां विश्वनाथमहापात्राणां भावानुमोदनम् । तत्रैव, पृ. ४०

[१८] राधवल्लभत्रिपाठी, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम् – १/१/१, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, २००९, पृ. ०३

[१९] तत्रैव – १/१/१, वृत्तिः, पृ. ०४

[२०] तत्रैव – १/१/७, वृत्तिः, पृ. १९

[२१] पं. रेवाप्रसादः द्विवेदी, काव्यालङ्कारकारिका – ०१, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९७७, पृ. ०५

सा चेयं कविता सर्वमङ्गला निखिललोककल्याणमूर्तिः[२२] वर्तते। आनन्दकोषस्येति पदं व्याकुर्वन् आचार्यः वदति यदानन्दकोषो नाम वेदान्तादिप्रसिद्धा जीवात्मनः आनन्दकला।[२३] वेदान्ते पञ्चकोषाः प्रसिद्धाः सन्ति। यथा –

१) अन्नमयकोषः। **२) प्राणमयकोषः।** **३) मनोमयकोषः।**
४) विज्ञानमयकोषः। **५) आनन्दमयकोषश्च।**

अत एतादृशे आनन्दमयकोषस्योल्लासे सति प्रतिबोधे सति लोकोत्तरविभावना एव कविता इति। अथ लोकोत्तरविभावनेति किं तर्हि उच्यते "लोकोत्तरम् अलोकसामान्यम् अनुत्तरपदप्रतीतं वा विभावनम् अपूर्वसृष्टिप्रादुर्भावे अनामृष्टकारणफलं प्रागल्भ्यं तदस्त्यस्याः सा विभावना सा चेयं कविः सहृदयेत्युभयसाधारणा"[२४] अर्थात् कविः सहृदयश्च अपूर्वकल्पनया यस्याम् अलौकिकं प्रागल्भ्यमनुभवतः सा भवति लोकोत्तरविभावना कविता। अतः अयमेव सारः यत् आनन्दकोषस्य समुद्भूते लोकोत्तरविभावना लोकोत्तरनिर्माणप्रागल्भ्यं यद् वर्तते तया विभावनया अलङ्कृता अर्थस्य या संवित्तिः ज्ञानं सा कविता इति। इयं कविता वैदिकानामवैदिकानामिति उभयेषां मङ्गलं विस्तारयति तस्मात् कविता सर्वमङ्गला इति।[२५] अग्रे च आचार्यः सहृद्भूत्वा काव्यलक्षणं विविच्य अधिकरणानि ब्रूते –

"कवेर्बुद्धौ च काव्ये च वाक्यज्ञाने च संस्थितः।
अलङ्कृतार्थसंघातः काव्यमित्यभिधीयते।[२६]

अत्र अलङ्कृतार्थसंघातः काव्यमितिमुख्यार्थः। अलङ्कृतस्य अर्थस्य संघातः समूहः एव काव्यमिति। एताविधः अर्थः अधिकरणत्रितयो विद्यते। अधिकरणत्रितयं नाम कवेर्बुद्धिः, वाक्यम्, वाक्यज्ञानं वा। एतैः त्रिभिः अधिकरणैः समन्वितः अलङ्कृतार्थः संघात एव काव्यमिति सारः।

निष्कर्षः -

अत्र एवमनुमीयते यत् पण्डितरेवाप्रसादद्विवेदीवर्येण स्वकाव्यलक्षणे **"आनन्दकोषस्योल्लासे"** इति पदस्य विचारः आचार्यविश्वनाथस्य साहित्यदर्पणात् स्वीकृतो विद्यते।[२७] अथ च **"लोकोत्तर"** इति पदमपि

[२२] *तत्रैव – वृत्तौ, पृ. ०५*
[२३] *तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ. ०६*
[२४] *तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ. ०६*
[२५] *सर्वपदेन अत्र उभयेषामपि सङ्ग्रहः वैदिकानाम् अवैदिकानां च। तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ. ०७*
[२६] *तत्रैव – १३५, पृ. २०४*
[२७] *आचार्यविश्वनाथः, साहित्यदर्पणम् ३/२ – आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९, उदाहार - पृ – ०७*

पण्डितराजजगन्नाथस्य रसगङ्गाधरात् स्वायत्तीकृतमस्ति।[२८] पुनश्च **"सर्वमङ्गला"** इति काव्यस्येदं लक्षणमाचार्येण मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रयोजनात् स्वीकृतमस्ति।[२९] एवञ्च **"अलङ्कृतार्थसंवित्तिः"** इति विलिख्य आचार्यैः काव्यलक्षणनिर्माणे स्वकीयं पाण्डित्यं प्रकटीकृतमस्ति। इत्थम् आचार्यरेवाप्रसादद्विवेदीमहोदयस्य काव्यालङ्कारकारिकास्थं काव्यलक्षणं यथामति विवेचितम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. साहित्यदर्पणम्, आचार्यविश्वनाथः, आचार्यशेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी वाराणसी – २०१९
२. काव्यालङ्कारः, भामहः, डॉ. आर. पी. महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००८-०९
३. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, वामनः, डॉ. आर. पी. महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००७-०८
४. काव्यालङ्कारः, रुद्रटः, पं. दुर्गाप्रसाद, निर्णयसागरप्रेस, बोम्बे, १९०९
५. ध्वन्यालोकः, आनन्दवर्धनः, डॉ. जी. एस.शाह, पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद,२००९
६. काव्यसत्यालोकः, आचार्य-ब्रह्माअनन्द-शर्मा, प्रवीण पण्ड्या, राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर, २०१३
७. अभिराजयशोभूषणम्, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, वैजयन्त प्रकाशनम्, इलाहाबाद, २००६
८. रसगङ्गाधरः, जगन्नाथः, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३
९. अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्, राधवल्लभत्रिपाठी, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, २००९
१०. काव्यालङ्कारकारिका, पं. रेवाप्रसादः द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९७७

~~~~~~~~~~~

[२८] *रमणीयता च लोकित्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता। जगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम्, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३, पृ.११*

[२९] *आचार्य विश्वेश्वर, काव्यप्रकाशः १/२– ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी-२०१९, पृ -१०*
~~~~~~~~~~~